

Ulvros understryker, är Nääs symboliskt en del i ”det nationella projektet”, ett stycke svensk bonderomantik iscensatt av en judisk främling tillika svensk patriot.

Med Eva Helen Ulvros täta och genomgripande biografi flyttar Sophie Elkan ut ur skuggorna där hon vilat i närmare tre kvarts sekel och framträder i kraft av sitt eget värde och sin egen imponerande personlighet. Denna berömliga och av lärdom späckade bok är ett lysande kulturhistoriskt dokument. Eva Helen Ulvros lyckas utmärkt med sitt i inledningskapitlet angivna syfte: att skildra Sophie Elkan i sin tid, som yrkeskvinna, författare och historiker, som judisk kvinna, att beskriva Sophie Elkans kärlek och vänskap till män och kvinnor. Sophie Elkan har med denna studie fått den minnesplats hon är värd.

Angela Rundquist, Djursholm

Elisabeth Mansén: *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880*. Atlantis, Stockholm 2001. 592 s., ill. ISBN 91-7486-573-0.

De svenska kurorternas historia tar sin början då Urban Hiärne (1641–1724) analyserade, provsmakade och därefter godkände ett vattenprov som friherre Gustav Soop i slutet på 1670-talet hade sänt honom. Vattnet hade Soop hämtat från en källa med namnet Medevi. Hiärne kom efter sina analyser fram till att vattnet i brunnen var särskilt hälsosamt och snart var Medevi hälsobrunn i full drift.

I boken *Ett paradys på jorden* beskriver idé- och lärdomshistorikern Elisabeth Mansén på nära sex hundra sidor omsorgsfullt och ingående den svenska kurortskulturens historia åren 1680–1880. Boken är indelad i tre delar: en kronologisk, en tematisk och en mer problemorienterad. Den kronologiska delen innehåller en detaljrik historik med internationella utblickar och jämförelser och omfattar ungefär de första hundra sidorna och utgör en utförlig källa till information rörande litteratur och material om kurorter i huvudsak runt om i Europa. Den tematiska delen följer den kristna skapelseberättelsens förlopp och tar sin början, precis som denna, i vattnet, för att sedan de följande sju kapitlen utforska kurortskulturen som ett Edens lustgård på jorden. Här får läsaren följa hälsobrunnarnas upptäckt, deras storhetstid och nedgång, för att åter följa ett pånyttfött intresse för vattnet som hälsobringare. Med nedslag i kärlekslivet vid brunnen, under-

hållningen, baden, parkerna, barnen, de fattigas närvaro, kvinnorna och sexualiteten belyses brunnskulturen ur alla upptänkliga synvinklar. Den sista och problemorienterade delen av boken fokuserar på några av de inslag som Mansén menar förtjänar en djupare analys, såsom kurorternas syfte och den viktiga balansen mellan nytta och nöje i brunnsdrickandet.

Att det var just Urban Hiärne som tillfrågades som vattenexpert var ingen slump. 1667 hade han under en resa i Tyskland studerat bad- och brunnskurer och ansågs av sin samtid vara en av de främsta svenska kännarna på området. Hiärne var utan tvekan en sentida renässansmänniska. Inte nog med att han var läkare, författare, konstnär, kemist och naturforskare, på senare år ägnade han sig också med stor framgång åt geologi. Inspiration fann han hos läkaren och mystikern Paracelsus, som i sina skrifter pläderade för en helhetssyn på medicin och för naturundersökningar. Han ansåg bl.a. att en läkares främsta uppgift inte var att bekämpa en sjukdoms symptom, utan att spåra och försöka övervinna orsakerna till den. Hiärne nyttjade själv flitigt brunnsvatten och slutade sina dagar vid 82 års ålder; han överlevde tre hustrur, som sammanlagt hade fött honom inte mindre än 26 barn.

Lika okända som ”en elephant och mulhörning” var enligt Hiärne de svenska surbrunnarna i slutet av 1600-talet då han aktivt började kartlägga dem, någonting han kämpade hårt för att råda bot på. Tidigare hade man besökt utländska kurorter på kontinenten, men det var en dyr resa som krävde omfattande förberedelser. Ganska snart började alltfler hälsobrunnar inom landet upptäckas, och efter att änkedrottning Hedvig Eleonora 1679 hedrat Medevi med sin närvaro skedde ett formligt explosionsartat behov av att dricka brunn inom de adliga och borgerliga kretsarna. De svenska kurorterna kom dock att skilja sig på vissa punkter från sina kontinentala förlagor. Här fanns t.ex. inga varma källor som i Bath och Karlsbad och det svenska brunnsvattnet var heller inte lika rikt på mineraler och svavel. Befolkningsunderlaget var dessutom för dåligt för att brunnsorter som i Tunbridge Wells, Vichy eller Bad Pyrmont skulle kunna växa fram. De svenska kurorterna var förhållandevis blygsamma, även om de större som Medevi, Sättra, Gustafsberg, Loka, Ramlösa och Porla kunde ta emot ett ganska stort antal gäster under en säsong. Inrättandet av kurorter var också ett medvetet stormaktsprojekt. Det fanns ett klart behov från de styrandes sida att visa att Sverige i alla hänseenden var lika värdigt som det övriga Europa. Ingen skulle behöva söka sig utomlands, vare sig för att

kurera eller förlusta sig. Det betydde också att de medel som tidigare lagts på resor till kurorter i utlandet nu kom att stanna inom landets gränser, något de styrande säkert inte hade något emot.

Det är utan tvekan ett mycket imponerande och beundransvärt arbete som Elisabeth Mansén utfört. Inte nog med att man får sig tillkomsten av Collegium Medicum till livs, läsaren ges också möjlighet att stifta bekantskap med ett flertal olika levnadsöden bland brunnsbesökarna och får en god inblick i den tidens namnkunniga och deras umgängesmonster. För det är inte enskilda kurorters historia som Mansén strävar efter att fördjupa sig i, utan det handlar istället om att blottlägga det typiska i kurortskulturen och idéerna bakom den – vilket hon gör mycket bra. Trots att boken är omfångsrik är den mycket lättläst. Språket är lättillgängligt och boken är dessutom rikt illustrerad med allt från fotografier från Sätra brunn till målningar över brunnsparter och ritningar över apparater för framställning av mineralvatten, bilder som lyfter texten och ger inte minst de beskrivna människooödena liv.

Bruket att dricka brunn spred sig snabbt, speciellt efter en rad kungliga besök vid olika kurorter. 1770 fanns det inte mindre än 348 olika hälsokällor i Sverige. Konkurrenten om gästerna – eller patienterna – gjorde att nya former av välgörande behandlingar tog form. Gytjebad, massage, tångbad, olika elektriska behandlingar och diverse duschtyper skulle bota allt från skumögddhet och huvudvärk till barnlöshet. Trots detta tycks en vistelse vid en kurort för många ha varit ett socialt projekt snarare än ett medicinskt. Sällskapslivet var inte lika konventionellt på kurorterna, vilket ledde till att män och kvinnor kunde umgås under friare former. Man tog promenader, konverserade, läste, berättade historier, diskuterade politik och litteratur, dansade och lyssnade till brunnsmusiken.

Kärleken var ett viktigt inslag i brunnskulturen. Man räknade nästan med att ha någon form av svärmeri under den säsong man tillbringade vid kurorten. Här spelade säkerligen de mer otvungna umgängesformerna en betydande roll. Galanteri med raljanta kommentarer, smusslande med brevlappar och mer eller mindre förstulna blickar hörde till vardagen. Hur långt man verkligen gick i sina kärleksrelationer och hur allvarligt man tog dem är dock omöjligt att säga.

Gästerna rekommenderades att söka sig till glatt och lustigt sällskap samtidigt som det grekiska måttlighetsidealet lyftes fram. Allt med måtta löd parollen. Viktigt var också att isolera sig från de vanliga problemen,

koppla av och njuta av naturen. Även om det förekom att man upplevde stillheten, det myckna vilandet och rutinerna vid brunnen näst intill outhärdliga, fanns det också andra som tyckte att det ofta uppslupna sällskapslivet kunde bli alltför påfrestande. En av dem var Anna Lisa Geijer, gift med Erik Gustaf Geijer, som under sin vistelse ibland stängde in sig på sitt rum eller tog långa promenader i den omgivande naturen helt på egen hand. Önskan att vara ensam var tydligen större än rädslan för att ge sig iväg utan eskort.

Precis som i paradiset fanns vid kurorten orosmoln och hot – ett syndafall. Allt var inte bara glatt och lustigt med brunnsvistelsen. Trots upprepade kurer blev en del vare sig botade eller bättre. Frosseri, dryckenskap samt spel och dobbel är bara en del av det som förekom och som drev människan bort från både Gud och en bättre hälsa. Just spelandet var en vanligt förekommande sysselsättning under de ibland långa dagarna vid brunnen, även om det här i Sverige aldrig blev ett lika viktigt inslag i kurortskulturen som på kontinenten, där man vid orter som Monte Carlo och Baden-Baden lät tillverka spelmarker i äkta guld.

Elisabeth Manséns *Ett paradiset på jorden* har många förtjänster. Trots att det finns en klar och tydlig kronologisk ordning, kan boken också fungera som något av ett uppslagsverk över kurorternas kultur och historia. Bilderna och det levande språket gör att det ibland är svårt att låta bli att bläddra fram och tillbaka bland kapitlen och låta sig ryckas med av levnadsöden och platsbeskrivningar. Det blir på många sätt en allmänbildande bok där banbrytande vetenskapliga upptäckter från skilda tider kartläggs tillsammans med klädmode och synen på den nyutkomna skönlitteraturen. Presentationerna är ingående och mycket generöst tilltagna med analyser och djuplodande kommentarer. Greppet att låta kurorternas och den kristna skapelsens historia löpa parallellt och vävas in i varandra är särskilt givande. Det fångar in de olika aspekterna av att dricka brunn under den aktuella tidsperioden men visar också att det finns mycket kvar att studera inom brunnskulturen. *Ett paradiset på jorden* är en verklig läsupplevelse – inte bara för dem som är intresserade av brunnskulturen utan också av den undersökta perioden i stort.

Marie Steinrud, Uppsala